

майже всі спроби константинопольських патріархів визволитися з-під політичної влади кінчалися невдало. Цілковите підкорення Церкви політичному володареві наступило в московському царстві Івана IV Лютого і триває по сьогоднішній день. Внаслідок такої цілковитої монополії політичної влади в Росії, суспільно-політичний розвиток в напрямі до справжньої демократії стався неможливий. В Україні — в усіх періодах її політичної незалежності — існував взаємний пошанівок між світськими і церковними властями. Ми не знаходимо в нашій історії загострених стосунків між церквою і політичним володарем, ні за княжої доби, ні за гетьманату.

Словом, релігійні та політичні основи української державності тих часів перетривали татарські лихоліття, польську політику винародовлення і багаторазові спроби російських режимів на знищення нашої культурної окремішності й політичних аспірацій на самостійне життя. Підвалини, покладені Володимиром Великим в десятому столітті, ще й сьогодні мають ту ж саму цінність у сучасній боротьбі українського народу за своє існування, яку вони мали в днях їхньої закладщини.

Петро БАЛЕЙ*

Балтімор, США

- * Текст статті подаємо за виданням: *Балей Петро. Без ідеологічного самодурства. Вибране.* — Українське незалежне видавництво "Смолоскіп", 1992, Балтімор. — С. 24—32.

Петро Балей — відомий сучасний учений української діаспори. Основна його праця "Обезвласнене суспільство" з'явилася 1981 року (Лос Анжелос, 686 стор.). У ній він висвітлює генезу радянського тоталітарного режиму та його ідеології. За останній час у київських газетах з'явилося ряд статей, автори яких говорять про потребу перевидання цієї праці в Україні.

Так само високу оцінку здобула і книга П. Балей "Без ідеологічного самодурства". Як пише в передмові до неї відомий український письменник, директор видавництва "Смолоскіп" ім. В. Симоненка Осип Зінкевич, "в кожній статті Петра Балей окремо і в обох книгах разом взятих дуже чітко вирисовується позиція автора. Його глибоке знання матеріалу, знайомство з чисельними оригінальними і джерельними працями українських і чужих авторів матиме неабиякий вплив на формування світогляду дослідників і діячів різних ідеологічно-політичних спрямувань, різних генерацій".

ДО ПРОБЛЕМИ ЕТНОПСИХОЛОГІЇ МАЛОРОСІЙСТВА *

I

Поняття *малоросійство* в тім сенсі, в яким тут ужито, не мало б обмежуватися українським лише світом.

Кожна багатонаціональна держава, не виключаючи найбільш навіть національно-упорядкованих імперій, в процесі свого історичного існування витворювала своєрідний пересічний тип імперської людини. Згадаймо що донедавна пам'ятний нам тип, напр., австрійця, який, без особливих перешкод, міг бути одночасно чехом чи хорватом, поляком чи русином-українцем. Політична мудрість старого Риму, який очоловав світову імперію, але ніколи не "романізував" своїх колоній, якби ще дотлівала в устрою віденської імперії Габсбургів. Правда, протягом ХІХ ст. в був Австро-Угорщині проривалися тенденції до адміністративного, якщо вже не німчення, то, принаймні, вживаючи зловісної назви недавнього минулого, гляйшальтування. Але такі намагання були випадкові і ніколи не носили характеру чогось запланованого. Тип "австрійця", цебто — поміж чи понаднаціональний тип громадянина й мешканця наддунайської монархії — формувався автоматично, хоч і досить зов-

* Довідку про життя і творчість Євгена Маланюка див. "Нар. творчість та етнографія", № 2-3, 1996. Текст статті подасмо за виданням "Книга спостережень", т. II, вид. "Гомін України", 1966. — Торонто. — Канада.

нішньо, розуміється. Більш ускладнені, але, все ж подібні процеси в'язалися з виникненням типу британця або колоніального (а раніш і метропольного) француза. Вже досить відмінний характер носили аналогічні явища на терені германським, особливо — германо-прусським, отже вже східньо-європейським. Але засадничо-інакший образ бачимо на властивім сході Європи.

На теренах, що офіційно називають нині ССРСР, а, зазвичай, просто "Росією", процеси не так творення, як *роблення* загальноімперського типу — мали характер радикально-відмінний вже хоча б тому, що державний устрій московської, згодом петербурзької, а від сорока літ знову московської імперії — не знав, не знає і знати не хоче *жодної* особовості: ані особистої, ані суспільної, ані національної, ані навіть регіональної чи класової. Тому процес формування в Росії типу імперської людини — "росіянина" не був ані процесом історичним, ані процесом взагалі¹. Це був брутальний, масово-механічний *виріб*, виконуваний терористично-поліційною машиною тотально-зентралізованої держави. І, власне тому, що був то механістичний виріб, цебто акція видирання з живого організму підбитих і обезвладнених націй — окремих їх шматків, — імперський тип "росіянина" (в замірі, хоч і не органічний, але соціологічно можливий) не постав. В умовах характеристичної мішанини понять "нація-етнос" і "державна-імперія", державна машина в практиці механічно нагинала старі національні організми під етнічний рівень московської маси з метою, розуміється, творити єдино-неділимий нарід — русській, російській чи советській, вірніш, "народ" — в специфічно-російським розумінні цього слова.

Результатом такої наполегливої й планової чинности державної машини — було з'явлення типу не росіянина, а лише: малороса, малополяка, малогрузина і навіть малосибіряка.

До речі, щоб це не звучало парадоксом, пошлюся на недавнє минуле суспільства польського, в яким тип польського малороса був безперечним соціологічним фактом. Духовним виразом і ніби сублимацією цього факту був, напр., Роман Дмовський, як політик та ідеолог, і ціла двомовщина т. зв. демократії народової, що саме своїм малоросійством отруїла в зародку новопосталу Польську Державу і в левиній долі спричинилася до її упадку².

Що ж таке малорос?

Це — тип національно-дефективний, скалічений психічно, духово, а — внаслідок, часом — і расово.

На нашій Батьківщині, головнім історичнім родовищі цього людського типу, він набрав особливо патологічного і зовсім не такого простого характеру, як на перший погляд здавалося б.

Завдяки тому, а не іншому перебігові історичного процесу на нашій землі, тип малороса ставав (принаймні, по містечках і містах) масовим, і, що найгірше, традиційним. І треба припускати, що способи, що так скажу, малоросійського виробництва вже на Москві були розроблені протягом не одного століття, а система тієї продукції не від нині має під собою солідну, сказати б, наукову базу. Сучасні советські спецї, хоч як озброєні терором і модерними здобутками науки а Ла Павлов, безумовно дуже уважно перелистують і вчитуються в історичні документи багатющих архівів Посольського (й Питошного) Приказу XVI — XVII ст., Малоросійської Колегії XVIII ст., III Отделенія та Охрані XIX ст.

У нас фатально закорінилося майже переконання, що малорос — то, мовляв, неосвічений, примітивний, недорозвинений українець без національної свідомости, словом, як то кажуть, темна маса. Вистачить, мовляв, його при помочі "Просвіти" просвітити, переконати й усвідомити — і справа полагоджена. Але кожен, хто давав собі труду зупинятися на цій проблемі, знає, наскільки вищеподана схема відбігає від дійсности.

Малоросійство, хоч явище часте і кількісне, — найменш дотикало основну нашу національну масу — селянство (що нас не мусить особливо тішити, бо не маса творить історію). У нас малоросійство було

завжди хворобою не лише півінтелігентською, але — й передовсім — інтелігентською, отже вражало верству, що мала виконувати роллю мозкового центру нації.

І в цім — *суть* проблеми.

І тут одразу ж треба виключити той тип простолюду, який любив повторяти “моя хата скраю”, або при польських конскрипціях називав себе поліщуком чи тутейшим, як при советських переписах записує слово національність “русский”: то є лише мімікрія і самооборона, за якими тягнуться віки гіркого досвіду.

Скажемо коротко і забігаючи наперед: проблема українського малоросійства є однією з найважливіших, якщо не центральних проблем, безпосередньо зв'язаних з нашою основною проблемою — проблемою державности. Що більше: це є та проблема, що першою встане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго, в часі тривання й стабілізації державности, та проблема стоятиме першоплановим завданням, а для самої державности — *грізним мemento*.

Малоросійство бо — наша історична хвороба (В. Липинський називав її хворобою бездержавности), хвороба многовікова, отже хронічна. Ні часові застрики, ні навіть хірургія — тут не допоможуть. Її треба буде довгі-довгі десятиліття — *ізживати*.

II

Намагаючись викладати цю тему мовою стислою, з нахилом навіть до академізму, все ж відчуваєш труднощі при формуванні думок, щоб вони були легкохопні, дохідливі. Впливає це з самої скомплікованої істоти теми. Тому звернемось до ілюстрацій, взятих чи то з історії, чи то з літератури.

Не сягатимемо аж до праісторії. Зазначимо лише, що малоросіянству, певно, віддавна сприяли природні багатства і щедра підсоння нашої єдиної на світі Батьківщини. Плями майбутнього малоросійства, помітні вже в нашій Середньовіччі (“люди татарські”), яскрають в добах Литовській та Козацькій. За гетьманування Виговського і в наступній Руїні — малоросійство українське стає вже чинником політичним і виходить на арену історії.

Переяслав р. 1654 той чинник якби залегалізував і він, бувши спочатку чисто чуттєвою й психологічною вадою, об'єктивно дає пізніш очевидний параліч національно-державній волі, а — дедалі — агентуру й п'яту колону Москви. Брюховецький — з одного боку, Тетеря — з другого: ось два обличчя малоросійства за Руїни. Але ще Мартин Пушкар, полковник полтавський, встає зловісним символом малоросійства по Хмельниччини, символом знівечення перемоги під Конотопом, символом, що веде хід нашої історії аж до полтавської катастрофи, бо Кочубеївщина — то був плід довгих десятиліть.

Якщо колись з'явиться історія Українського Малоросійства, то автор її саме Мартина Пушкаря, правдоподібно, проголосить батьком малоросійства. Бо, повторюю, всупереч популярній у нас думці, малоросійство то не москвофільство і не ще якенебудь фільство. То — *неміч*, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це — національне *пораженство*. Це, кажучи московською урядовою мовою XVII століття, — *шатость черкасская*, а кажучи мовою такого експерта, як цариця Катерина Друга, це — *самоотверженность малороссійская*. Отже, є то логічне степенування: хитливість, зрадливість, зрада і агентурність. Аж до часів наступних і нам найближчих.

Москвофільство чи інше фільство (їх було кілька в нашій історії) то є *можливий* напрям нашої національної політики, і в цім сенсі був “переяславський” момент москвофільства в політиці Богдана Великого, як москвофільськими були цілі десятиліття національної політики великого Івана Мазепи. Як туркофільство Петра Дорошенка. Як змушене польонофільство Виговського чи — на наших очах — Петлюри. Всі ці приклади — то політика чи тактика.

Але малоросійство — це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція.

Капітуляція ще *перед боєм*.

Москвофільство (як всяке інше фільство), передпокладає власну, контрольовану волю, отже, теоретично кажучи, може міститись в границях національної чи, тим більше, державної політики, але малоросійство, як яскравий прояв паралічу політичної волі і думки, завжди є поза межами якої-небудь раціональної політики — взагалі.

Діячі Центральної Ради малоросами не були. Вони були здебільша тими, що їх окреслюється виразом “свідомі українці (р. 1918 досить двозначно казали ”переконаний українець”). Але майбутній історик не зможе політику Центральної Ради пояснити інакше, як присутністю в ній політичного малоросійства, яким були люди того покоління отруєні: брак найелементарнішого національного інстинкту і параліч політичної волі — були наявні.

З коротеньких спогадів ген. Врангеля, який в імперській гвардії був підлеглим Скоропадського, видно, що Гетьман роздумував навіть над історіософією України³. Але ці роздуми відбувалися літом р. 1918, — отже були і спізнені, і абстрактні: історію треба було тоді вже *творити*, владу, якою обмеженою вона тоді не була, — *здійснювати щохвилини*, бо час був рахований. Гетьман Павло Скоропадський під багатьма оглядами стояв неспівмірно вище від більшості лідерів Центральної Ради, але й він був і сином доби, і ровесником покоління. Якщо не комплекс малоросійства, то напевно “комплекс Гоголя” — тяжів і над ним. Павло Скоропадський залишив нам класичний приклад українського політичного гамлетизму, який, до речі, тісно зв'язаний з традиційним малоросіянством. І в цій була трагедія і Батьківщини, і її нещасливого сина, який на чужині залишився їй вірним аж до смерті.

III

В нормальній, незмалоросійщеній психіці кожного сина свого народу існують своєрідні “умовні рефлекси” національного інстинкту: чорне — біле, добре — зле, вірне — невірне, чисте — нечисте, Боже — диявольське.

В малоросійстві ці рефлекси пригасають і слабнуть, часом аж до повного їх зникну. В такому стані сама-но праця інтелекту не помагає, бо буде завжди спізнена. Навіть розроблена, зафіксована і по архівах (зазвичай нечитаною) переховувана національно-політична думка — не може винагородити того інстинктивного розуму, що його називаємо часом природним, часом мужицьким, і який тісно зв'язаний з волею і характером. Цього “природженого” розуму не може замінити жодна школа, жоден титул чи диплом. Історичне малоросійство — або той розум редукувало до розмірів “мужицької арихметики”, або його наркотизувало різними мітами (спільна віра, спільний цар, спільний соціалізм чи брак географічних кордонів), або — просто вижирало, як мікроб вижирає живу тканину організму.

Що ж таке малоросійство? Це також затьмарення, ослаблення і — з часом — *заник історичної пам'яті*. Тому і колишній Петербург, і теперішня Москва, розпоряджаючи зцентралізованим шкільництвом, таку велику вагу надавали й надають науці *Історії*, яка, в сполученні з відповідно підбраною літературою (а т. зв. російська література є першорядний чинник деморалізації, про що попереджував, але безуспішно, ще Володимир Антонович) — забиває історичну пам'ять української дитини з першим днем вступу її до школи.

Придивімось, що робиться в сучасній советській історіографії! Яку до дрібниць продуману програму zdeформованої й зденатурованої історії там розроблено! Бо то — найважливіший відділ лабораторії малоросіянства.

Малоросійство, як показує досвід, одночасно плекається також систематичним впорскуванням комплексу меншовартости (“ніколи не мали держави”, “темне селянство”, “глухий хохол” і т. п.), насмішкунатого відношення до національних вартостей і святощів. Це — систе-

матичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обичаїв, обрядів, національної етики, мови, літератури, з ознак національного стилю, реалізації якого ставляться систематичні, планові й терором підперті перешкоди. А коли пісню чи танець висміяти не вдається, тоді їх вульгаризується й примітивізується (“пісні народів ССРСР”) так, щоб гопак непомітно переходив в камарінській, а бандура — через різні “капелі” — в балалайку чи гармонь. Коли ж в області науки чи мистецтва постає твір українського національного духу вартості бездискусійної самопереконаливої, тоді приходиться просто реквізиція чи “соціалізація” і твір проголошується “нашим” (“русским” чи — тепер — “советським”).

Для сучасників Шевченка національність нашого великого математика Михайла Остроградського була річчю очевидною. Сьогодні це “русскій учоний” — вже для цілого світу. Ми знаємо, що один з фундаторів науки про міцність матеріалів та будівельної механіки — Степан Тимошенко є син нашого народу і найстарший член Наукового Т-ва ім. Шевченка, але для цілого світу він сьогодні навіть не американець, а просто “русскій”, і його, навіть перекладені, підручники в ССРСР давно вже “націоналізовано” для генія “советського народу”.

Ось свіжий приклад: видатний наш мистець Олександр Довженко, який в умовинах власної держави виріс би на світового генія, пильнував аж до своєї смерті, щоб в кінці кожного його, Москвою соціалізованого, твору стояло: переклад з української. Але не вспів він склепити очі, як його тестаментарну “Зачаровану Десну” видано було в Москві велетенським накладом по-російському, а одночасно — англійський переклад з зазначенням, що він “советський”, отже — для “англомовних” народів — “русскій” письменник.

Уявм собі, що диявол помагатиме так само далі — і тоді, за 20-30 літ, Довженко буде так само русским, як Тимошенко і Богомолець, як Бортнянський, Боровиковський, Гоголь, Мечников, Куїнджі, Самокиш чи (до речі — з львів’ян) Айвазовський...

Київську Всеукраїнську Академію Наук перетворено на провінційну філію московської з публікаціями “на общепонятном”. Славна Київська Академія Мистецтв обернулася на провінційний “художній” Інститут, а її фундатор — геніяльний графік Юрій Нарбут — просто викреслений з історії: його пам’ять зліквідовано навіть у “всесоюзній” скалі. “Нет, не било і бить не может”... Те саме з музикою, оперою. Один з авангардових театрів ХХ ст. — театр Курбаса-Куліша знищено докореня і на його місце привернуто побутовий, фактично малоросійський театр, який, однак, порівняти не можна з класичним побутовим нашим театром Кропивницького — Карпенка-Карого: театр “на українском языке” в УССРСР опинився на рівні — увічненого ще Винниченком — Гаркуна Задунайського.

Дуже прикметний недавній випадок з поеткою Ліною Костенко. По виданні тільки двох книжечок поезій — вона опинилася з кляпом в роті. Не з огляду на тематику (про кохання й соловейка В. Ткаченко воропає собі без перешкод), хоч Л. Костенко мала необережність писати про... море, забувши, що тема моря для українців була заборонена ще в кінці 20-х рр. (“ніззя”). Ні, справа була не в тематиці, а в занадто певнім тоні, занадто суверенній інтонації і занадто яскравій літературній культурі, яка — ретроспективно — виявляла рівень 20-х років, неокласиків, Плужника ба й... Яновського, словом — зраджувала *неперервний* процес... А, на біду, — поетка *справжня* та ще й з власним стилем. Це й припечатало її долю. Вона фактично вже задушена, не вспівши навіть завітнути.

Випадок з Ліною Костенко, може, найяскравіше показує справді сатанинську *чуйність* советського апарату малоросизації.

Побіжно відзначені явища дають мірило сучасної советської малоросизації нашої культури і показують обсяг продукції всеохоплюючого малоросійства на нашій Батьківщині, де, до речі, вже офіційно не фігурує нарід український, лише від двох десятків літ просто “народ України”, отже не нація, а населення, мешканці, *people*, або, як тепер кажуть, *жителі* цієї “республіканської” колонії “советского государства”.

IV

Тільки на тлі імлісто-хиткого, зрадливо-безформного, невиразно-обопільного і, часом, просто юдиного малоросійства можна відчутти й зрозуміти, чому саме ім'я Гетьмана Мазепи прошиває ворога, як жагуча стріла, чому це ім'я змушує тремтіти його, як ту євангельську осику, на якій Юда повісився, чому сама згадка про Мазепу кидає ворога в холодний гіт.

Історія наша згадує про річки крові в руйнованім, гвалтованім і ганьбленім р. 709 Батурині. Історія подає нам, як московським канчуком було зігнано наших єпископів до глухівського собору, щоб там побілілими з смертного жаху українськими устами проголосити "Івашці Мазепі" — фундаторові храмів! — блюзнірчу й страшну, істинно-диявольську "анатему". Це був прилюдний гвалт наїздника-варвара, перш за все, над найвищими святощами нації — нашою Церквою, нашою Вірою Благочестивою... І від часів коронованого ката-Петра, якого ліпша частина власного народу, з сином-престолонаслідником на чолі, справедливо мала за антихриста, — протягом двох з половиною століть іде різними способами і з різних сторін обстрікування, оплюгавлювання, оганьблювання, викорчовування й викорінювання найменшого сліду Мазепи й мазепинської доби. Ми досі не можемо знайти навіть вірнішого портрету того, хто, напевно, був за життя портретований десятки разів. О, допоки Росія Росією і Москва Москвою, навіть історіографічної "реабілітації" Мазепи ніколи не наступить, хоч би сталося ще кільканадцять октябрських чи фебральських революцій! Ворог, якого національний інстинкт — при всім варварстві й дикунстві — був, є і буде найбільш живучий і безпомилковий, ворог, який на жадне малоросіяństwo, протягом століть своєї історії, ніколи не хворів, — на пункті Мазепи і мазепинства є тотально-непримиримий.

І має цілковиту рацію. Мазепинство бо й є яскравою протилежністю, яскравим запереченням, нещадним демаскуванням і найрадикальнішим ліком саме на Малоросіяństwo. Бо що ж є Мазепинство, як не чинна свідомість Нації і інстинктивно зв'язана з тією свідомістю політична і мілітарна воля Нацією бути? Навіть за ціну Батурина чи Полтави.

В капітальній повісті Б. Антоненка-Давидовича "Смерть" (в ній чомусь тепер почали шукати порнографії, а не проблеми малоросіяństwa, якій вона в цілості присвячена) є яскрава сцена. Окупаційний комісар — політично свідомий українець, отже змушений грати роль "самоотверженого малороса", при ревізуванні сільської школи натрапляє на портрет Мазепи, маскований сусідством портрету Драгоманова. Буря почувань, викликана образом Гетьмана, мусить бути з місця згашена, понадто в присутності учителя школи, типового "просвітянина" і "широкого українця", але політичного сліпця, отже — в істоті своїй — натурального малороса. Сцена, розуміється, кінчиться голосним наказом: "В радянській школі не місце одвертій контрреволюції!"

А скільки ж то попотів тероризований III Отделенієм віртуоз віршу Олександр Пушкін, щоб протягом рахованих тижнів виконати замовлену царем "Полтаву" так, щоб в ній героя байронівської поеми, за всіма канонами соціалістичного реалізму, представити "злодеєм", про якого —

Немногим, может быть, известно,
 Что он не ведает святыни,
 Что он не знает благостыни,
 Что он не любит ничего,
 Что кровь готов он лить, как воду,
 Что презирает он свободу,
 Что нет отчизны для него.

А пригадується, як ці блюзнірчо-страшні і сататинсько-брехливі рядки, за спеціальними інструкціями Міністерства освіти, мусіли учні середніх шкіл царської Росії вивчати обов'язково напам'ять і ще півдитячими устами рецитувати вголос. Як, додамо, ці самі рядки мусить вивчати й рецитувати наша молодь нині в школах т. зв. радянської

України. А написані ж ці рядки були не яким-небудь Сурковом чи Еренбургом, а таки визначним класиком і, можна сказати, Моцартом російської, ним же створеної й розвиненої, літературної мови. Один опис Полтавської Баталії в поемі Пушкіна вартий десятикратної сталінської премії!

Так працювала Машина Малоросійства за царів, зеленцем нищачи й отруюючи українську душу. І працює, може більш примітивно, але й більш брутално та одверто тепер — з перспективою “освоєння ціліни” в Азії і з тінню нагана на стіні.

V

Як єдиним радикальним ліком на хворобу малоросійства є Державність, так упадок Державности, смерк державницької ідеї і всяка “руїна”, від Руїни XVII ст. почавши, були і є тим ґрунтом, на яким малоросійство виростало, квітло і давало плоди.

Сучасну Руїну, як ґрунт під малоросійство, використовує ворог планоно, безоглядно і прискірено, бо “время гаряче”. І було б непростимою, злочинною наївністю недооцінювати цей факт, або, що гірше, збувати його псевдопатріотичною фразою чи ледачею вірою в автоматизм т. зв. історичного прогресу.

Тут не місце давати якусь дешеву рецептуру. Тим більш, що рецептура та спроваджується зазвичай до того традиційного, спрощеного “просвітництва”, з яким боролися нечисленні представники політичної мислі, люди суверенного національного розуму чи живого національного інстинкту — ті, що спромоглися не зважати на диригентську паличку ззовні, а *держали* як писав колись Хвильовий, в тій області самостійно. Напружене творення *Духової Суверенности* — ось рецепт, що був, є і буде найбільш трудний, але й найбільш істотний і всеобіймаючий. Цей рецепт, до речі, виключає — якнайгірше — імітацію, декламацію, патріотичну позу, бароккове “здаватися, а не бути”, як і всіляке “погрожування пальцем в чоботі”.

Коли ми зупинимося на області національного інстинкту, то, враховуючи всі здобутки науки (з Павловим включно), мусимо признати, що плекання того інстинкту є питанням двох, вельми коштовних чинників: часу і обставин. Це — родина, рамки національного (не етнографічного!) стилю, магія національного обряду, атмосфера національної етики і національної естетики. А в першу чергу — національне поступовання й ділання, бо в області чуття — віра без діл мертва є, як каже св. Письмо.

Коли ж ми зупинимося над областю національного інтелекту, то автоматично приходимо до поняття знання, ц. т. досліду, студій, висновків і зформульовань. Наше бо знання не має носити характеру абстрактного, а мусить бути направлене, остаточно, на одержання знаття — отого, власне, приповідкового знаття, якого так часто бракувало землякам, коли то, чухаючи потилицю, вони *postfactum* нарікали: “Якби ж то було знаття!..”

Оце то знаття і є те місце психіки, де національне чуття — в ідеалі — гармонійно сполучується з національним розумом в їх синтетичний вислід: національну волю. Говоримо: в ідеалі. В дійсності, як вчить нас недавній історичний досвід, ці дві основні психологічні категорії, наслідком малоросійського паралічу (і малоросійського розкладу) давали в області чуття — отаманщину (і махнівщину), а в області розуму — мертвий, отже завжди спізнений формалізм, ялову “принципціальність” (а не творчу засадничість) і ті чи інші “дискусії” в скалі від “високого рівня” аж до Гоголевої повісти про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Нечипоровичом...

Саме усвідомлення собі комплексу малоросійства — було б вже значним кроком вперед, так само, як поставлення діагнозу є початком лікування.

В своїй величезній мистецькій і інтелектуальній творчості саме Микола Гоголь, тепер канонізований “русскій пісатель” і якби прапор політичного малоросійства, дав неперевершений досі матеріал для студій

над розкладом національної психіки і переходом її в стан малоросійського гниття. Життєвий шлях Гоголя і його психіка — українця перелому епох — зробили те, що він, в ударенні з Петербургом, спалахнув був майже революційним націоналізмом (листи до М. Максимовича) і р. 1836 фактично емігрував, — наслідком надломлення характеру та данайської “помочі” і недвозначної “опіки” уряду — почав “пропагандово” плутати Русь і Росію. А в т. I “Мертвих душ” несподівано посадив нашу, історичну Русь на московську “тройку” з москалем “ямщиком”.

Так Гоголь фатально (і, певно, несподівано для самого себе) стався фундатором міту Руси-Росії, а — політично — дав під малоросійство своєрідну, хоч і дуже двозначну “ідеологію”. Та тут не місце на розвинення цієї, важливої для проблеми малоросійства, але бічної теми.

Гоголь, син своєї доби і свого душевно вже напівмертвого суспільства, подав його жахливу (в “Мертвих душах”) панораму — сміючись, хоч “сміючись крізь сльози”. У нього ще півспівчутлива, півпрезирлива поблажливність до пізніх нащадків героїчної Хмельниччини, хоч, одночасно, він, ціле життя працюючи над “Тарасом Бульбою”, старається поставити перед мертвими душами сучасників постаті й чини козацької Ліади, в якій брав участь його предок — Остап Гоголь, полковник брацлавський, славний хмельничанин і один з найнезломніших мужів доби Руїни.

Але вже тільки трохи молодший сучасник Гоголя, автор вимовного послання “М. Гоголю” (“ти смієшся, а я плачу”) — Шевченко тієї поблажливості не має. Обурення, погорда, призи́рство, пекучий сарказм: “славних прадідів великих правнуки погані”, “раби з кокардою на лобі, лакеї в золотій оздобі”, “не заріже батько сина... викохає та й продасть в різницю — Москалеві” — це вже портрети закінчення малоросів ХІХ ст.

Шевченко *перший* вжив це слово, за його часів ще зовсім необразливе (ще у 70-80 рр. його писали з великої букви: “Малоросіяне”), саме як слово ганьби й погорди. “А на Україну не поїду, цур їй, там сама Малоросія” — писав він в одному листі. Так Шевченко поставив діагноз і сформулював національне каліцтво, якому пізніше Іван Франко дав максимально згущений і, фактично, властивий вираз в “На ріках вавилонських”:

*І хоч думу мантиє часам волі приваб,
Але кров мая — раб! Але мозок мій — раб.*

Ця формула — належить підкреслити: всеукраїнська і “соборна” — дана була Франком на самому початку нашого століття. Але це не перешкодило віками культивованому рутено-малоросійству відіграти свою фатальну роль у вирішальному трьохріччі 1917, 1918 і 1919 років, а, головне, у болоче-змарнованих місяцях весни року 1917.

• • •

Оскільки Франко ніколи не був, сказати б, загальнодоступним і легким по вульгаризації, остільки Шевченко, в короткім часі “потрапивши під стріхи” (побожне бажання Міцкевича), був завжди предметом особливих заходів і турбот Росії, не менш від Мазепи. Від “лівих”, як критик В. Белінській, і аж до генералів тайної поліції — і “тромадськість”, і уряд робили все, щоб його спочатку висміяти, а коли це не вдалось, то зденатурувати і — при допомозі цензури зредувати до “креслянського поета”, співця “селянської неволі” і т. п. В цих заходах свою помічну і не малу роль відіграло рідне малоросійство також. Малоросійство бо було в тій акції — малоросізації Шевченка — заінтересоване безпосередньо.

Як вже згадувалося, комплекс малоросійства є складний і заплутаний. Він — в своїй змінливості — має багато облич і сторін. Він часто є замаскований, особливо в останніх десятиліттях, коли, буваючи знаряддям в чужих руках, він зазвичай маскується гопак-шароварництвом, відповідно спростаченою мовою (“подделуєця под мужицький разговор”, як каже один з персонажів Винниченка), ховається за лжепатріотичною віршографією і етнографічною патріотикою взагалі. Довгі

десятиліття малоросійство, при допомозі чужої поліції, “притосовувало” Шевченка. І не без успіху. Лідер воюючого київського малоросійства, славнозвісний Василій Віталієвич Шульгін — не без гордості стверджував ще перед р. 1917, що існує, мовляв, *два Шевченка*: “наш”, як він казав — “богданівський”, і “їх” — *мазепинський*. Термінологія, як бачимо, досить довільна, але тим більш характеристична.

Так. За царів малороси препарували (“закобзарювали”) Шевченка досить наполегливо, але й досить “кустарно”, в порівнянні з тією індустріалізованою препарацією, що її доконано протягом сорока літ в УССР. Знечулювалося у читача саму Шевченківську емоцію, самий інстинкт шевченківства для того, щоб — у відповідний момент — вирізати Шевченка з національної психіки майже хірургічним способом. А якщо й ні, то, принаймні, зробити з Шевченка провансальського Ф. Містраля або шкотського Р. Бернса⁴.

Наскільки не можна легковажити цієї акції малоросізації, довголітній співредактор західницького петербурзького місячника “Вестник Европы” і наш дипломат в часах Державности, десь в середині 20-х рр. щиро признався був в розмові, що страшне пророцтво Шевченка —

*Та не однаково мені,
Як Україну злі люди
Прислять, лукаві, і в огні
Б, окраденю, збудять, —*

було для нього довший час незрозуміле. Що то значить “прислять”? І чому “збудять в огні”? І чому “окраденую”? Як це можна “окрасти” цілу країну, цілий нарід? Славинський згадував, як він (та й не він один) ту “неясну” шевченківську строфу клав на карб “слабої обробленості віршу”, “малої освіти”, мовляв, “самоука” і т. п. інтелігентських забобонів здрагоманізованого й звинниченкізованого покоління. І аж, як казав він, ось тепер, по всім, що було протягом 1917-20 рр., він зрозумів, яке прозріння і яка осторога містилася в тій “неясній” і “необробленій” строфі. Цей епізод згадався, щоб додати ще одне визначення малоросійства:

воно є еквівалентом нашої окраденості.

*В сорок першу річницю
проголошення Державности.*

Євген МАЛАНЮК

¹ Це історично-спізнене слово тепер все частіше пускають в обіг керівники т. зв. російської еміграції, як би попереджаючи, покищо масковані советською термінологією, інтенції керівників советської імперії. Історично — це слово мало свій сенс в заранній імперії, в часах Петра I й Катерини II, і в тім сенсі — імперсько-державним, а не національним — вживалося протягом XVIII ст. Допіру в столітті XIX урядові чинники безуспішно намагалися надати йому сенс етнічно-національний, згодом остаточно перейшовши до явного фальсифікату: “русский”.

² Замордування першого президента відновленої Польщі — Габрієля Нарutowича (інженера-гідраліка і славного швейцарського професора) — допіру тепер частина польського суспільства починає собі належно усвідомлювати... Пілсудський, з властивою йому інтуїцією, досить точно визначив був тоді ж, що то була “куля зі сходу”.

³ Подаю, на жаль, з пам’яті такий діалог.

Врангель: Чи Україна — це поважно?

Гетьман: Цілком. Я от лише думаю, з ким їй бути: зі Сходом чи з Заходом.

Цей епізод, поданий людиною честі і шведським бароном з походження, до речі, спростовує знане “свідощтво” ген. Денікіна, що гетьман, мовляв, “своєчасно склав би Україну до стіп царя” і т. п. “запобігаючі” інсинуації.

⁴ Виразним підтвердженням цього є остання “радянська” публікація під назвою “Тарас Григорович (так!) Шевченко — літературний портрет” двох авторів: О. Білецького і О. Дейча. Висновок з цієї ніби академічно написаної книжечки такий: Шевченко був, щоправда, досить високого (хоч, розуміється, нижчого від Пушкіна та Лермонтова) рівня, але виразно “общерусский”, що писав двома мовами і безмежно любив спільне “отечество”, Пушкіна та “велику російську літературу й культуру” (так!), як “рідну”.

Треба співчувати О. Білецькому, що дав своє авторитетне ім’я цьому ... (в La колісь Щеголев) еляборатові. Але не можна недооцінювати можливого впливу книжечки на попередньо скомсомолізованого читача.

З ВИСЛОВЛЮВАНЬ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ ПРО МАЛОРОСІЙСТВО В СВІТЛІ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Комплекс малоросійства

Комплекс малоросійства — умовний термін, що походить від слова “Малоросія” — офіційної назви України в Російській імперії — для позначення комплексу меншовартості, неповноцінності українців у порівнянні з державними націями.

Комплекс малоросійства як наслідок колоніального політичного становища, стійкого й потужного тиску на українську духовність з боку імперських структур, постало в першій пол. XIX ст. після остаточного знищення російським царатом української державності: ліквідації гетьманського уряду, запровадження загальноросійської адміністративно-територіальної системи, зруйнування Запорозької Січі, закріпачення українського народу. Укупі з попереднім наступом на чинники духовного життя: підпорядкування української церкви московського патріархату, заборонаю українського книгодрукування, занепадом Києво-Могилянської Академії, — усе це спричинило різке сповільнення культурно-духовного розвитку України. Значні українські діячі XVIII ст. Ф. Прокопович, С. Яворський, Д. Туптало, І. Богданович, В. Капніст, В. Рубан переселяються в Росію і включаються в творення російської культури. На початку XX ст. на терені російської літератури з успіхом працюють українці М. Гоголь, М. Гнедич, Є. Гребінка, Г. Квітка, Н. Кукольник, В. Нарезний. Зародження нової української літератури було сприйняте російською суспільною думкою переважно як історичний парадокс. У 1847 р. царатом було розгромлене Кирило-Мефодіївське товариство, що об'єднувало діячів української культури навколо завдань звільнення нації і особи. Валуєвським циркуляром 1863 та Емським указом 1876 українська література в Росії фактично була поставлена поза законом.

Ліквідаторські заходи російського уряду стосовно української культури, репресії проти українських діячів, зросійщення національної інтелігенції, позиція лінгвоциду щодо української мови, вироблена російською думкою, значною мірою гальмувала становлення української національної свідомості. Українська культура творилася малими силами, з орієнтацією на реципієнта з простоліду, що позначилося, особливо в творах епігонів, на її здобутках. Неможливість українського патріотизму в межах офіційного життя в Росії і породжує комплекс малоросійства, у якому любов до України поєднується з боязню її вияву, з національним соромом, який виявився в підтримці пізнім М. Костомаровим вигаданої слов'янофілами ідеї української літератури як літератури “для домашнього обихода”, у визнанні її в концепції М. Драгоманова як літератури “знизу вгору”. У межах цих поглядів за українською літературою визнавалися функції задоволення естетичних потреб найнижчих соціальних верств, виконання освітніх функцій початкової школи, засобу входження у вищу державну культуру.

Проти комплексу малоросійства активно боролися видатні українські письменники. У багатьох творах Т. Шевченка (“Розрита могила”, “Сон”, “Великий льох”, “І мертвим, і живим”) поруч з викриттям національної зради “перевертнів”, трактуванням України як “бездітної вдовиці” накреслено шляхи національного відродження, які бачаться в поверненні народу до свого первокореня, розвитку повноцінної національної культури. У творах І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Самійленка, М. Хвицького, О. Гончара та ін. шевченкова традиція розкриття природи й генези комплексу малоросійства дістала плідний розвиток.

В історичній науці для спростування комплексу малоросійства вирішальне значення мала ст. М. Костомарова “Две русские народности” (1861), де розкрито глибинні психофізичні відмінності росіян і українців, теоретично обґрунтовано самотійність двох народів, їх однакові права на державність. Ці ідеї були розвинуті в багатьох історичних дослідженнях самого М. Костомарова, а також В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, С. Єфремова, Д. Яворницького та ін.

У публіцистиці та літературно-художній критиці розгорнулася активна боротьба проти комплексу малоросійства за високий мистецький рівень української культури. У працях І. Нечуя-Левицького “Сьогочасне літературне спрямування” (1878), “Українство на літературних позах з Московщиною” (1891), Б. Грінченка “Листи з України Наддніпрянської” (1892—93), С. Єфремова “Фатальний вузол” (1910) утверджується думка про неможливість для українського народу задовольняти свої естетичні потреби за допомогою російської культури, висувається вимога забезпечити повноту духовного життя особи на українському ґрунті.

Боротьба проти комплексу малоросійства призвела до зростання національної самосвідомості, до створення в кінці XIX ст. політичних партій РУП та УНДП, які піднесли ідею української державності, підготувала українство до національно-визвольної революції 1917—20.

Національне гноблення України в СРСР і надалі живило комплекс малоросійства. Проти Малоросійського літературного угруповання "Плуг" виступив у памфлетах 1925—26 М. Хвильовий, висунувши гасло орієнтації на Європу, проти просвітянського масовізму і культурницької залежності від зразків російської літератури. У добу тоталітаризму 1930—80 комплекс малоросійства в СРСР культивується як масова психологія, і лише українське дисидентство (І. Дзюба, В. Мороз) продовжують вести боротьбу проти нього.

Малоросійство як комплекс неповноцінності може бути подолане лише з наповненням реальним змістом здобутої Україною державної незалежності.

Київ

І. МИХАЙЛИК *

Малоросійство і проблеми української культури

Найбільшою проблемою, як відомо, є повернення національної (отже, й мовно-культурної) самосвідомості невеликій верстві зросійщеного українського населення, особливо в містах, а надто — на сході та півдні України. Населення кінєць кінцем, бідлашного в культурному, духовному розумінні саме тому, що воно — населення, а не народ. "Етнографічний матеріал", як кинув колись гірке слово Олександр Потебня... Віковий, насильно і "мирно" прищеплюваний українцям комплекс меншовартості зіграв ганебну роль у свідомості не одного мільйона наших земляків.

Буває і гірше — свідоме і навіть войовниче відступництво. "Я не українець, а малорос, і цим пишаюсь, бо належу до Великої Русі, — заявив мені нещодавно (чистою, до речі, українською мовою) один панок пенсійного віку, про якого я знав тільки те, що він — з колишньої управлінської еліти України. Правда, громадяни з такими крайніми поглядами для середини 90-их років — це вже зубри, що виирають. Тепер над нами стрімко проноситься нова еліта: маю тут на увазі не так управлінську, як фінансову та майнову. Чого чекати від неї? Пожевемо — побачимо.

Можна тільки порадіти, що стратегічним державним курсом в галузі ідеологічній, культурно-духовній стає, треба гадати, українська національна ідея (див. доповідь Президента Л. Д. Кучми на урочистому засіданні з нагоди 5-річчя незалежності України — "ЛУ" від 5 вересня 1996 р.). Якщо спробувати найпростіше її викласти, то вона означає, на моє розуміння, поряд зі своїми соціальними, економічними, державними та іншими складниками повернення національної гідності українців, їх державницьке усвідомлення — водночас в нероздільному поєднанні з цим, — високий патріотизм усього неукраїнського населення країни щодо нової, демократичної України, широдружне згуртування всіх національностей нашої Вітчизни.

Втілення в життя цього курсу та й саме його роз'яснення, розумна й делікатна пропаганда вимагатимуть впертої і різногранної роботи на тривалий час. Тільки в цьому контексті може бути найоптимальніше розв'язана і проблема української мови, як мови державної, мови — улюблениці усього суспільства...

Ми звикли в нашій "агітації" за українську мову наголошувати на її поетичності, музичності, "калиновості" і "сопілковості" (і справді, "у вас все на одну октаву вище", "як казав мені в Москві один літератор, зіставляючи її зі своєю, російською"). Все це так, але ось питання — чи достатньо цієї образно-емоційної матерії нашої мови, для того, щоб вона ввійшла повноцінним господарем і робітником в усі сфери науки і техніки, матеріально-духовної продукції? У нас ще дуже мало термінологічних, фразеологічних та інших словників, і не всі вони досконалі...

* Текст подаємо за виданням: Етнологічний розвиток в Україні. За редакцією Ю. Римаренка та І. Кураса. — К., 1993. — С. 68. В цьому виданні було надруковано (хоча і в значно скороченому вигляді) також і статтю Є. Маланюка про малоросійство.

А ще більша загальна проблема — мова розмовна, українська “музика” сучасного міського просторіччя, сама здатність нашої мови щедро продукувати сучасні урбаністичні говірки, різноманітні арго, новонароджений фольклор, адже живе мовлення не може базуватися лише на так чи інакше процідженій книжній мові інтелігентного прошарку суспільства. Хай не кривляться аматори високого стилю: якщо в широковідомих колись анекдотах “вірменського радіо” приємно було відчувати аромат лукавої національної дотепності, то, може, і в нас колись стихійно виникне щось подібне до свого “українського (не хохлацького!) радіо?” А поки що — “вулиця” корчить без’язика, їй нічим кричати і розбалакуватися”. І це — предмет для поважних роздумів і певних пошуків та починів і мовознавців, і письменників, і фольклористів, і всієї спільноти наших культурологів.

Київ

Леонід НОВИЧЕНКО

З останньої статті вченого “Мова, мова...
З роздумів загальних і принагідних”. — Газета “Освіта”,
4 грудня 1996 р.

* * *

СВІТЛО

РІЗДВЯНА ЕЛЕГІЯ

Б'є за вікном копитом кінь. Туман
Гойдається і лине в ніч різдвяну.
Мороз синіє... І святій пеан
Гудуть осніжені соборні бані.

Гуде Різдво: лунають колядки,
В гудінні сяє вулик небозводу...
Тобі привітний рух дівочої руки
А коням — пити свіжу, зимну воду.

Ти, як воцина, догориш, сплинеш!
Лишиться спокій і холодний розум,
І будеш ти один собі без меж
Вести рахунки сльотам і морозам.

І вийдеш ти під ялинковий спів,
Ще раз поглянеш на зимові зорі:
Незмінне сяйво зоряних вогнів,
Незмінне сяйво і свічок в соборі.

Марко Антіох (Вороний)

